

**TARIX
ATAMALARINING
IZOHLI LUG‘ATI**

ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ

ТАРИХ АТАМАЛАРИНИНГ
ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

ТОШКЕНТ, 2021

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган (2021 йил 3 декабрь, 8-сонли баённома). Тарих атамаларининг изоҳли луғати. Тошкент, 2021. 60 б.

Такризчи:

т.ф.д., профессор Г.А. Агзамова

Тузувчилар: т.ф.н., доц. Ш.Ю.Махмудов, т.ф.д. А.М. Отахўжаев, т.ф.н. Ҳ.М. Мамадалиев, PhD Д.Р. Нормуродов, PhD Г.А. Ачилова, Н.Н. Гулбоев, М.Б. Шамсиев, Д.Э. Бегалиева, С.М. Қўлдошев, З.М. Махмудов, А.О. Тоиров, А.А. Мамаджанов, Ж.А. Сангиров, К.Ш. Қаюмова, С.А. Нурмухаммедов, Р.И. Абдуллаев, З.И. Шамсиддинов, М.М. Джураев, Н.О. Жураев.

Ушбу изоҳли луғат ўзбек давлатчилиги тарихида қадимдан ўрта асрларгача бўлган даврда ҳукмронлик қилган сулолаларнинг давлат ва жамият бошқаруви, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ва ҳарбий соҳадаги тадрижий ривожланишидан келиб чиқиб, илмий ҳамда назарий луғатчилик анъаналари, талаблари ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тайёрланган, унга махсус тарих атамалари сўзлари киритилган.

500 дан ортиқ тарих атамаларини ўзида жамлаган ушбу луғат, тарихчилар, илмий тадқиқотчилар, доктарантлар, талабалар, турли соҳа мутахассислари ҳамда кенг жамоатчилик оммасига мўлжалланган.

© Ўзбекистон Республикаси ФА Тарих институти, 2021

**Китобнинг ҳажмидан келиб чиқиб, энциклопедик луғатлар анъанасига
биноан айрим қисқартмалардан фойдаланилди:**

ар. – арабча

лот. – лотинча

мўғ. – мўғулча

сўғд. – сўғдийча

турк. – туркийча

фр. – французча

форс. – форсча

юн. – юнонча

Сўз боши

Ушбу “Тарих атамаларининг изоҳли луғати” китоби асосан ўзбек халқи давлатчилиги тарихи ва маданиятига оид ёзма манбалар асосида тузилган бўлиб, соҳага тегишли тўлиқ атамалар ва уларнинг изоҳини қамраб олмаган. Бу китобда халқимиз тарихининг қадимги ва ўрта асрлар даврида кўплаб учрайдиган, аммо ҳозирги вақтда муомаладан тушиб қолган тарихий сўзларнинг асл маъносини имкони борича изоҳлаб бериш ва шу орқали қадимги манбаларнинг кенг жамоатчилик томонидан ўқилишини нисбатан енгиллаштириш мақсад қилиб қўйилган. Мазкур изоҳли луғатни тайёрлашда араб, форс, туркий, сўғдий, мўғул тилида битилган манбалар, археологик топилмалар ва нашр этилган адабиётлардан кенг фойдаланилди.

Луғатда атамалар алифбо тарзида, кетма-кетликда берилиб, унинг қайси тилдан олинганлиги қавс ичида берилиб ўтилди. Хусусан, **ар.** – арабча, **лот.** – лотинча, **мўғ.** – мўғулча, **сўғд.** – сўғдийча, **турк.** – туркийча, **фр.** – французча, **форс.** – форсча, **юн.** – юнонча тилидан эканлигини англатади. Айрим атамаларининг изоҳида унинг келиб чиқиши, этимологияси масалаларига ҳам тўхталиб ўтилган.

АБОБОНА – Бухоро амирлигида арбоблар фойдасига халқдан йиғиб олинадиган солиқ.

АВАНГАРД [*фр.*] (манглай, олдиндаги кўриқчи) – ҳарбий юришларда асосий кучларни кўриқлаш учун олдинда борувчи аскарый қисм.

АВОРИЖА [*ар.*] – солиқ олинадиган жойларнинг рўйхати. Бу атама айниқса сосонийлар даврида ниҳоятда машҳур бўлган. XVII-XVIII асрларда Бухоро хонлигида солиқ тўлайдиган жойларнинг рўйхати ҳам шу ном билан юритилган.

АВРАНБАРДОР [*форс.*] – хон ва амирларнинг хизматкорларидан бири бўлиб, ҳарбий юриш пайтида хон ёки амир ёнида юрадиган киши. Аврангбардорнинг вазифаси тахти равон, яъни кўчма тахтни олиб юришдан иборат бўлган. Аврангбардорлик лавозими тўғрисидаги маълумотлар XVIII аср манбаларида, жумладан, “Мажмаъ ал-арқом”да тилга олинади.

АВСАТ [*ар.*] – Ўрта Осиё хонликлари ҳудудидаги мадраса талабаларининг ўрта гуруҳи.

АВУЛ [*турк.-мўғ.*] – кўчманчи чорвадорлар ўрнашган жой; қишлоқ.

АДАД [*ар.*] – сон, рақам атамаларининг Ўзбекистонда XX асрнинг 30-йилларигача кўпроқ ишлатилган шакли. Адад сўзи дона маъносида ҳам юритилади.

АЙ БИТИГИ – аскарларнинг номи ва озиғи ёзилган дафтар.

АЙИЛ – ўнлик ҳарбий бирикма.

АЙИЛБОШИ – ўнлик ҳарбий бирикма бошлиғи.

АЙМОҚ [*турк.-мўғ.*] – туркий, мўғул қабилаларининг уруғи.

АҚИНЧИ [*турк.*] – тунда тўсатдан тезкорлик билан ҳужум қилувчи жангчиларга нисбатан ишлатилган. Яъни ақинчи келди деб айтилган. Ақин бу сел, тошқин демакдир.

АЛБАНИ [*мўғ.*] – чингизийлар даврида маҳсулот билан тўланадиган солиқ тури.

АЛБИСА [*ар.*] – либослар.

АЛВИЯ [*ар.*] – байроқлар.

АЛП [ар.] – ботир қахрамон.

АЛПАҒУТ [турк.] – жасур жангчилар боши деган маънони англатади.

АМИН [ар.] – бир неча хил маъноларни англатади. 1. Бухоро амирлигида туман ёки қишлоқ оқсоқоли. 2. Бозорда сотувчилардан солиқ ундирувчи мансабдор. 3. Мустамлака даврида Фарғона водийси, Самарқанд, Каттакўргон уездларининг айрим волостларида халқ томонидан сайланиб бир ёки бир неча кичик қишлоқни бошқарувчи амалдор. Бухоро амирлигида амин амлокдорга, Туркистон ҳарбий губернаторлигида эса волост бошлиғига иттифот этган.

АМИНОНА [ар.-форс] – Бухоро амирлиги ҳудудида, Самарқанд ва Фарғона бозорларида XVIII-XX аср бошларида чорва ва озиқ-овқат молларини сотувчи кишилардан ундириладиган махсус бозор ҳақи. Шунингдек, Ўрта Осиё ҳудудидаги аминлар фойдасига йиғиб олинган солиқ ҳам аминана дейилган.

АМИР [ар.] – кўшин бошлиғи.

АМИР ИСФАҲСОЛАР [ар.-форс] – Рай ўлкасининг ҳарбий кўмондони ва беги.

АМИР ҚУЛ – бош кўмондон.

АМИР УЛ-УМАРО [ар.] – амирлар амири, олий амир деган маънони англатган. Олтин Ўрда, Чиғатой улусида бутун ҳарбий ишлар унинг тасарруфида бўлган. Бундан ташқари, Амир ул-умарога ҳукуматнинг барча бош ижроия идоралари ҳам буйсунган. Амир Темур ва темурийлар даврида амир ул-умаро фақат олий бош кўмондонлик, айрим ҳолларда, ҳукмдорнинг ҳудайчиси бўлган.

АМИРИ ЛАШКАР – хонликда энг юқори ҳарбий унвон. Лашкар бошлиғи, кўмондони.

АМИРИ ЎРДА – қароргоҳ бошлиғи.

АМИРИ ШИКОР – (Мири шикор) ов бошлиғи ёки соҳиби. XV-XV асрларда кўчманчи ўзбек хонлари даврида мавжуд бўлган давлат мансабларидан бири. Бу мансабни олган амирлар зодагонлар ҳаётида, айниқса, хонлар ва султонлар ҳаётида муҳим бўлган хон овини ташкил қилар эдилар.

АМИРЛИК – мусулмон мамлакатларида амир томонидан бошқарилган мамлакат. XVIII асрнинг иккинчи чорагидан бошлаб Бухоро хонлиги Бухоро амирлиги деб юритилган.

АМЛОК [ар.] – катта ер эгалиги; мулклар, ер-сув, киши тасарруфидаги нарса ва буюмлар амлок дейилган; Бухоро амирлигида солиқни тақсимлаш бирлиги ҳисобланган; XVI-XIX асрларда Бухоро ва Қўқон хонликларида феодал ер эгалигининг бир тури бўлиб, давлат олдидаги хизматлари учун шахзодалар, лашкарбошилар ва амалдорларга инъом қилинган ер-сув амлок дейилган.

АМЛОК ЕРЛАР – Бухоро амирлигида ер мулкчилигининг асосий шакли. Амлок ерлар амир ихтиёрида бўлиб, деҳқончилик қилиш учун айрим кишиларга берилар эди. Амлок ерларга экин эккан деҳқонлар давлатга – хирож ва бошқа солиқлар, йиғимлар тўлаганлар.

АМЛОКДОРХОНА – Бухоро амирлигида аҳолига амлок солиш ва уни ундириш билан шугулланувчи амлокдорнинг маҳкамаси.

Анахита-Зардуштийликда ер-сув, ҳосилдорлик, фаровонлик илоҳаси.

АНГОР [эрон.] – қадимий даврлардаги майдон ўлчови. Одатда, атрофи уват билан ўралган яхлит экин майдони бир ангор дейилган. Шунингдек, ўрта асрларда ва қисман ҳозирги кунда ҳам ҳосили йиғиб олинган экинзор, масалан, буғдой зор, арпапоя ҳам ангор – ангора деб аталади.

АПА-ТАРХОН – қадимги туркча апа “аждод, ота” ва тарқан “тархон, катта имтиёзга эга амалдор” сўзларидан ташкил топиб, битиктошларда бошвазир Тўньюқуқ (682–726) билан боғлиқ равишда учрайди. Битиклар мазмунидан ушбу унвон Туньюқуқнинг асосий унвонларидан бири бўлган ва у бир муддан хоқонликнинг бош қўмондони сифатида бўлган.

АРАТ [мўғ.] – нўёнларга бўйсунувчи ҳамда уларнинг турли юмушлари (асосан уларнинг чорваларини боқишга масъул бўлишган)ни бажарувчи қарам киши, мўғул чўпони.

АРБАЛЕТ [лот.] – (тахш, тахтан) отувчи қурол. Ёғоч кўндоққа ўрнатилган пўлат камон; камон ипи чиғир билан тортилган. Милтиққа ўхшаб отилади ва унинг ўқи камон ўқидан қисқа бўлади.

АРБАНИ [мўғ.] – ўнлик кўшин тури.

АРБОБ [ар.] – XVIII-XX аср бошларида Бухоро амирлигидаги қишлоқ ва шаҳарларда маҳалла бошлиғи, оқсоқол, қишлоқ мироблари бошлиғи арбоб деб аталган. Ҳозирги кунда ижтимоий–сиёсий ҳаёт, маданият ва фан соҳасидаги машҳур кишилар арбоб дейилади.

Ардвисура-зардуштийларнинг дарё ва сув худоси. “Авесто” нинг яшт китобидаги 5-боб унга бағишланган (“Ардвисура-яшт”).

АРИЗАЧЎП – узунчоқ, ичи ғовак, чиройли ишланган, сирти нақшланган ёғоч ғилоф. Бухоро, Хива ва қуқон амалдорлари бир–бирига ёзган ариза, нома ва илтимосномаларини аризаچўпда чопарлар орқали юборганлар.

АРШИН – бир аршин – 65,2 см.дан 112 см.гача бўлиб, ўртача қиймати 71,12 см. тенг қилиб белгиланган.

АТАМАН-ТАРХОН – қадимги туркча ата “ота, аждод” ва ман (сифат ясовчи кўшимча) асосида ясалган эпитет. Ушбу эпитет “тархон” унвонига кўшилиб ишлатилиб муайян унвон яратилган. Уни айрим тадқиқотчилар таман–тархон шаклида берсалар, айримлар эса “Туман тархон” шаклида беришган. Ўрта асрларда бир қатор славян халқларида ҳарбий бошлиқларга нисбатан қўлланилган атаман унвони ҳам келиб чиқиш жиҳатидан ушбу қадимги туркча эпитетга бориб тақалади.

АТИМ ЭР – ўқ отишга уста одам мерган.

АТТОР [ар.] – дастлаб атир-упа ва бошқа хушбуй пардоз-андоз моллари сотувчи кишига нисбатан ишлатилган. XIX–XX аср бошларида эса кундалик ҳаётда керак бўладиган барча майда-чуйда моллар билан савдо қиладиганлар ҳам атторлар деб юритилган.

АФШИН [сўзд.] – Усрушона ҳукмдорларининг унвони. Масалан, Афшин Ҳайдар – Усрушона ҳукмдори, ҳарбий саркарда. Араб халифалиги хизматида бўлган.

АҲРИМАН – зардуштийлик динида зулмат, очлик, ўлим, гуноҳ ва қибхликлар илоҳи.

АҲУРАМАЗДА – зардуштийлик дининг бош худоси, эзгулик худоси, инсонга доимо яхшилиқни раво кўрувчи илоҳий куч.

АШУҚ [турк.] – жангларда жангчининг бошин ҳимоя қиладиган темир дубалға, қалпоқ.

АЪЛАМ [ар.] – фақиҳ олим ва шариат қоидаларининг билимдони.

АЪЛОМ [ар.] – яловлар, байроқлар.

БАЙДОҚДА – “пиёда” деган сўздан олинган бўлиб, араблар томонидан Мовароуннаҳр босиб олинган ҳарбий истилоҳ сифатида “байадоқ” ва “биёзақ” шаклида фойдалана бошланди. Бу термин биринчи марта Жамол Қаршийнинг “Мулҳақот би-с-Суроҳ” асарида учрайди.

БАКТАР – темир нимча, камзул. Темирдан ясалган ва ҳар икки томони баҳмал билан қопланган танани ҳимоя қилувчи либос: *багтар* варианты ҳам мавжуд.

БАКТРИЯ ЁЗУВИ – милоддан аввалги IV аср охиригача қадимги Бактрия ҳудудларида оромий ёзуви ишлатиб келинган. Кейин Бактрияда маҳкама тили ва ёзуви юнонча бўлган. Кейин милоддан аввалги III-II асрлар чегарасида оромий ва қадимги юнон алифбосига асоосланиб Бактрия ёзуви ишлаб чиқилади. Бизгача юздан ортиқ бактрия ёзуви наъмуналари ва сўзлари етиб келган. Бактрия ёзуви топилмалари асосан милоддан аввалги I-аср ва милодий I асрларга тааллуқли бўлиб, бактрия тили ва ёзуви унча яхши ўрганилмаган.

БАНДАК [форс.] – XIX-XX аср бошларида Ўрта Осиёда хотин-қизлар кийими ҳисобланган паранжининг елкадан ён томонга осилтириб тикилган икки енгсимон қисми бандак деб аталган. Шунингдек, хунармандлар ҳам кулоллар чарҳида лойдан

ясалган хом идишларни текислаш ва силлиқлашда ишлатиладиган чарм, латта ёки кигиз бўлагини бандак деб аташган.

БАРИД [ар.] – 1. Чопар, хат элтувчи, почтальон. 2. XIV-XVI асрларда Ўрта Осиё халқларида кенг қўлланилган масофа ўлчови бўлиб, икки фарсах, яъни тахминан ўртача 12 км га тенг йўл бўлган.

БАРОНҒОР [мўғ.] – кўшиннинг ўнг қаноти. Арабчада *маймана*: “Маҳмуд Султонни баронғорда сақлади, жавонғорни эса Ҳамза султон ва Мади султонга топширди, *буронғор* ҳам дейилган.

БАРОНҒОР ҲИРОВУЛИ – ўнг қанот авангарди.

БАРОТ [ар.] – ижара демакдир. Барот солиқ йиғишнинг бир кўриниши бўлиб, бунда солиқлар маҳаллий амалдорлар томонидан аввалдан бир йўла тўлаб юборилган, сўнгра улар аҳолидан йиғиб олинган. Одатда барот мўғулларга бериб юборилган солиқдан кўпроқ миқдорда олинган.

БАСИҒ [турк.] – душманга тунда пистирма қўйиладиган жойга нисбатан ишлатилади.

БАТРАҚ [турк.] – учига махсус ипакли осилган ёғочки жангларида шу билан ўзини белгили қилади.

БАЧКАМ – белги, нишон. Ботирлар уруш кунларида ипакли нарса ёки ёввойи сигирнинг думини жанг белгиси тарзида тақиб оладилар.

БАШАҚ – камон ўқи ва найзани темир учи.

БАШНАҚ ЭР – совутсиз қуролсиз жангчи.

БЕК [турк.] – қабила бошлиғи, оқсоқоли, у харбий гуруҳларга ҳам бошчилик қилган, бий.

БЕКЛАРБЕГИ – Қўқон хонининг Тошкентдаги масъул вакили, лашкарбоши

БЕҲИСТУН БИТИКЛАРИ – Шимолий Эронда, Кирмоншоҳ шаҳри яқинида, тоғ оралиғидан ўтган қадимги савдо йўли ёқасидаги қояга ахмонийлар ҳукмдори Доро I (522-486) нинг тошга қадимги форс, элам ва аккад тилларида ёздирган